

IBN XALDUN “ERKINLIK” ATAMASINING IJTIMOIY BIRDAMLIK ASOSIDAGI TAHLILI

*Raximdjanova Dilnavoz Sunnat qizi, ALFRAGANUS UNIVERSITY
nodavlat oliy ta’lim tashkiloti v.b. dotsenti, (PhD)*

IBN KHALDUN’S ANALYSIS OF THE TERM “FREEDOM” BASED ON SOCIAL SOLIDARITY

*Rakhimjanova Dilnavoz Sunnat kizi, Non-governmental organization
of higher education ALFRAGANUS UNIVERSITY acting associate
docent, (PhD)*

АНАЛИЗ ТЕРМИНА “СВОБОДА” ИБН ХАЛДУНА НА ОСНОВЕ СОЦИАЛЬНОЙ СОЛИДАРНОСТИ

*Рахимджанова Дилнавоз Суннат кызы, и.о. доцента
негосударственной организации высшего образования
ALFRAGANUS UNIVERSITY, (PhD)*

<https://orcid.org/0000-0002-1857-7006>

e-mail:
ruzmatova.dilnavoz@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada Ibn Xaldunning “asabiyya” konsepsiyasi asosida jamiyatdagi erkinlik, tenglik va ijtimoiy birdamlik tushunchalari tahlil qilinadi. Ushbu ishda Ibn Xaldun nazariyasini ijtimoiy taraqqiyot jarayonida ibtidoiy jamiyatdan sivilizatsiyaga o’tish bosqichida yuzaga keladigan ijtimoiy tabaqalanish va boshqaruv tizimi nuqtayi nazaridan yoritiladi. Ayniqsa, asabiyya — guruh ichidagi birdamlik va birlashuv ruhi — tushunchasi jamiyatdagi ijtimoiy tuzilmalar va rahbarlik shakllarining shakllanishi bilan qanday aloqador ekani ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: asabiyya, erkinlik, tenglik, ijtimoiy birdamlik, ibtidoiy jamiyat, sivilizatsiya, boshqaruv, iyerarxiya, tarixiy jarayon, tobelik, qarindoshlik, jamiyat nazariyasi.

Abstract: This article analyzes the concepts of freedom, equality, and social solidarity based on Ibn Khaldun’s asabiyya concept. This paper examines Ibn Khaldun’s theory from the point of view of social stratification and the management system that arises in the process of social development at the stage of transition from primitive society to civilization. In particular, it reveals how the concept of asabiya – the spirit of solidarity and cohesion within a group – is related to forming social structures and forms of leadership in society.

Keywords: asabiyya, freedom, equality, social cohesion, primitive society, civilization, governance, hierarchy, historical process, subordination, kinship, theory of society.

Аннотация: В этой статье анализируются концепции свободы, равенства и социальной солидарности в обществе на основе концепции “асабийя” Ибн Халдуна. В данной работе рассматривается теория Ибн Халдуна с точки зрения социальной стратификации и системы управления, возникающей в процессе общественного развития на этапе перехода от первобытного общества к цивилизации. В частности, раскрывается, как концепция асабии – духа солидарности и сплоченности внутри группы – связана с формированием социальных структур и форм лидерства в обществе.

Ключевые слова: асабийя, свобода, равенство, социальная сплоченность, первобытное общество, цивилизация, управление, иерархия, исторический процесс, подчинение, родство, теория общества.

KIRISH. Ibn Xaldun islom sivilizatsiyasi tarixida eng yirik tarixchi-faylasuflardan biri bo'lib, u jamiyat taraqqiyotining qonuniyatlarini tarixiy va ijtimoiy tahlil asosida izohlashga uringan. Uning eng muhim tushunchalaridan biri – “asabiyya” – jamiyatning birlashuvi, ichki birdamligi va ijtimoiy taraqqiyotda tutgan o'rni bilan alohida ajralib turadi. Ibn Xaldunning fikricha, jamiyatlar ibtidoiy tenglik munosabatlaridan boshlab asta-sekin tabaqalashtirilgan ijtimoiy tizimga o'tadi, bu o'zgarish esa erkinlik va tobelik o'rtasidagi muvozanatning siljishi bilan kechadi. Ushbu maqolada aynan shu tarixiy jarayonlar, “asabiyya” tushunchasi orqali izohlanib, jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy asoslari, siyosiy boshqaruv shakllari va erkinlik masalalari chuqur tahlil qilinadi.

MAVZU BO'YICHA ADABIYOTLAR SHARHI. Maqolada Ibn Xaldunning eng mashhur asari — “Muqaddima” (Prolegomena) [4] asosiy manba sifatida tahlil qilinadi. Asarda “asabiyya” tushunchasi turli kontekstlarda ko'rib chiqilib, u orqali jamiyatda kuch va birdamlik manbai, ijtimoiy boshqaruv va siyosiy hokimiyatning vujudga kelish mexanizmi yoritiladi. Shuningdek, S.M.Batsneva [2] kabi tadqiqotchilarning asabiyyaga oid izohlariga murojaat qilinadi va ularning talqinlari tahlil etiladi.

TAHLIL VA NATIJALAR. Ibn Xaldunni jamiyat boshqaruvida tenglik va erkinlik masalalari haqida yoritiladi. Demak, uning qarashida jamiyatni sodda ibtidoiylikdan sivilizatsiyaga o'tish – bu bir vaqtning o'zida tenglik va ibtidoiy (primitiv) demokratiya munosabatlaridan hukmdorlik va notenglik, bosim o'tkazish va tobelashtirish munosabatlariga o'tish hamdir.

Ibn Xaldun konsepsiyasining asosiy kategoriyalaridan biri bo'lgan “asabiyya” atamasini talqin qilish masalasida tadqiqotchilar o'rtasida ko'plab bahslar uchraydi, S.M.Batsneva Ibn Xaldun haqidagi ishida burjua olimlarining

ushbu masala bo'yicha fikrlarini tahlil qildi. Ularning qarashlarini umumiy xususiyati asabiyyani qabilaning o'ziga xos “ruhi”, ya'ni uning o'zidan mustaqil bo'lgan ruhi sifatida obyektiv-idealistik talqin qilishdir. «Asabiyya» «tabaqachilik ruhi», «birdamlik», «jamoat birdamligi» va hatto «millatchilik» deb tarjima qilinadi, qabilaning o'ziga xos «hayotiy kuchi» sifatida, uning a'zolarini «davlat-ta'lim harakatlari»ga undaydi [2]. Tadqiqotchilarning ushbu konsepsiyani mutlaqo aniq talqin qilish istagi ham e'tiborga loyiqdir [5, 70-78].

Tahliliy yondashuv bo'yicha, Ibn Xaldun konsepsiyasida «asabiyya» tushunchasi ikki ma'noga ega. Bu, birinchi navbatda, ushbu so'zning etimologiyasi ikki xil arabcha so'zga — «isaba» («guruh») va «asab» («bog'lam», «bog'lovchi») ga borib taqalishi bilan bog'liq. «Prolegomena»¹ da bu tushuncha, birinchidan, odamlarning «guruhi», «guruhlanishi» degan ma'noni anglatadi va o'z ichiga «qabila» (qabila), «nasl» (ashira) va boshqa shunga o'xshashlarni o'z ichiga oladi. Ibn Xaldun, masalan, bir nechta nisbatan kichik asabiyyalar (ya'ni guruhlar) birlashishini yozadi katta asabiyyaga [7]. Ikkinchidan, Ibn Xaldundagi asabiyya, shuningdek, guruh a'zolarini (asabiyya) bir-biriga «bog'laydigan» aloqa, ma'lum munosabatlardir, shuni hisobga olib ular xuddi bitta organizmni hosil qiladi [2,70].

Odamlar o'rtasida bu aloqa qanday va nima uchun o'rnatiladi? Bu nasl yoki qabila ichidagi qarindoshlik munosabatlaridan kelib chiqadi: «Kam uchrovchi istisnolardan tashqari, odamlar orasida qarindoshlik aloqasi tabiiydir. Ushbu munosabat orqali yaqin qarindoshlarga nisbatan hamdardlik va ularni biron bir adolatsizlik yoki muammoga duch kelmaslik uchun ularni himoya qilish istagi paydo bo'ladi» [7,128]. Biroq, Ibn Xaldunning fikriga ko'ra, qarindoshlik – bu odamlarning abadiy aloqasi, ularni bitta qabilaga

¹ Prolegomena - (yunon., pro - oldindan, oldinga va lego - aytaman). Kirish turi, muqaddima; kitobning boshida joylashtirilgan insho uchun zarur eslatmalar.

yoki naslga birlashtirgan ma'lum bir «qondoshlik ovozi» deb o'ylamaslik lozim, aksincha: odamlarni guruhga (naslga, qabilaga) birlashtirish sababi qarindoshlik emas, balki mavjud bo'lmagan moddiy ehtiyojlarni qondirish zarurati orqali yuzaga kelgan odamlarning birlashishi qarindoshlikni anglashga olib keladi. «Axir, birlashishning ahamiyati aloqa va qo'shma himoya, uzoq vaqt davomida biron bir narsani birgalikda bajarish, birgalikda tarbiyalash, ovqatlantirish hamda hayot va o'limning barcha sharoitlaridan kelib chiqadi. Va agar bularning barchasi natijasida birlashish sodir bo'lsa, unda tegishlilik hissi va o'zaro qo'llab-quvvatlash paydo bo'ladi»[7,184]. Birlashish turli xil shakllarga kirishi mumkin: *xilf* (bir nechta nasl yoki qabilalarning birlashishi), *haqiqat* (naturalizatsiya, ya'ni boshqa qabila yoki naslning ayrim vakillarini nasl yoki qabilaga qabul qilish), *rikk* (qullik, aniqrog'i, alohida boshqa nasldan chiqqanlarni qarmog'iga olish), *vilaya* yoki *vila* (butun qabilani yoki naslni qarmog'iga olish) va boshqalar. Ibn Xaldun aytganidek, qarindoshlikning o'zi (nasab) «xayoliy narsa» [7,128-129]. Shuning uchun, rikka va xilfadagi ba'zi odamlarni qarmog'iga olish va boshqalar bilan aralashtirish qarindoshlik bilan bir xil ahamiyatga ega. «...Xuddi shu narsani haqiqatda ko'rasiz. Naturalizatsiya qilingan va uni naturalizatsiya qilgan kishi o'rtasida qarindoshlik bilan bir xil ma'noga ega bo'lgan alohida bog'liqlik mavjud. Bu yerda qarindoshlik yo'q, lekin uning hosillari bor»[7,184]. Bunday qarindoshlik guruh mohiyatining asosidir. «Prolegomen» bo'limlaridan biri «Guruhlash qarindoshlik yoki shunga o'xshash narsalar asosida parchalanishi to'g'risida» deb nomlanadi[5, 71].

Shunday qilib, ibtidoiylilik bosqichida yagona birlashgan guruhlar shakllanadi. Ular birligining kuchi hayotning «muvofiqlik» darajasiga bog'liq. Tabiiyki, ibtidoiy sharoitda qon-qarindoshlar birgalikda hayot kechirishadi. Shuning uchun, «bitta otaning aka-uka o'g'illari» orasida eng kuchli birlikdir, ushbu birlik esa «ota tomonidan bo'lgan amakining yaqin yo yiroq o'g'illari», «uy» (bayt) yoki katta oilaviy guruhda,

naslda (ashira), qabilalarda (kabila) va boshqa munosabatlarda zaiflashadi[7,131].

Ibtidoiy guruhdagi munosabatlar sodda, ibtidoiy demokratiya va tenglik munosabatlaridir. Bir o'ziga xoslikni aytib o'tish o'rinliki, Ibn Xaldun ushbu bosqichda taqsimot munosabatlarini butunlay e'tiborsiz qoldiradi, u sivilizatsiyani tahlil qilishga o'tgan paytida ular batafsil tadqiq qilish predmetiga aylanadi. Ibtidoiy guruhda taqsimlash masalasi umuman ko'rib chiqilmaydi, bunga sabab guruh vakillari yashash uchun mahsulotlarning minimumini, ya'ni «zaruriylari»ni iste'mol qiladilar. Boshqaruv, «rahbarlik» (riyasa), Ibn Xaldun aytganidek, bunday faoliyat guruhda «hamma ularga hurmat va ikrom ko'rsatgan» asosida oqsoqollar (shayxlar) va «taniqli odamlar» tomonidan amalga oshiriladi. Qo'nim joylarini qo'riqlash, jamoani himoya qilish uning o'ziga, aniqrog'i uning kuchli va yosh vakillariga yuklangan [7,127-128].

Nisbiy tenglik munosabatlari «homiylilik qilingan», «qullar», «ittifoqchilar», ya'ni qabila tarkibiga kiruvchi har bir kishiga ham tegishlidir. Ular garchi ba'zi munosabatlarda qarindosh-urug'li qabilaning asosiy vakillari bilan tenglikda bo'lmasalar ham, guruhning organik qismini tashkil qiladilar. Shunday qilib, «qabilaga qo'shilgan» (mulsak) qabilaning yetakchisiga aylana olmaydi, chunki «rahbarlik», odatda, asabiyyaning asosiy fraksiyalaridan biri bo'lgan nisab ichida meros tariqasida o'tadi [7,131;132,17, 154-165].

Ko'chmanchi-ibtidoiy guruh vakili ongida *rikk*, *xilf* va *haqiqat* munosabatlari, ehtimol, aka-ukalar o'rtasidagi munosabatlar sifatida qabul qilingan: aka-ukalar teng, ammo ulardan biri katta va kichiklarga homiylilik qilishi kuzatiladi. Bunday «homiylilik» aslida ekspluatatsiyaning turli shakllari sifatida namoyon bo'lganligi «Ibn Xaldun davri» bobida ko'rsatilib o'tilgan. Biroq o'sha davrning ijtimoiy ongi (va Ibn Xaldunning o'zi) bu pozitsiyani nisbiy tenglik sifatida qabul qilgan: tenglik yoki bu munosabatlar qarindoshlik munosabatlari bilan bir xil darajada ko'rilgan va nisbiy yoki bu «orttirilgan qarindoshlik» esa guruh

vakillarining huquqlari va majburiyatlarini farqlashni anglatgan[5, 72].

Aynan ibtidoiylilik bosqichida odamlar o'rtasidagi munosabatlar nisbiy tenglikni ifodalaganligi sababli, ular tengsizlik munosabatlariga aylanishi mumkin. «Prolegomen» muallifi ibtidoiy guruhning birligi (asabiyya) va uni boshqarish zarurati o'rtasidagi murakkab dialektik aloqani ko'radi. Boshqaruv yoki «rahbarlik»da (riyasa) tengsizlikning boshlang'ich nuqtasi yashirin bo'ladi, chunki boshqaruv vazifalarini bajarish majburlashni talab qiladi. Ammo majburlovni bo'ysundirish va shunga mos ravishda aniq tengsizlikning paydo bo'lishi faqat ibtidoiy guruhlash ma'lum bir birlikni tashkil qilgan, agar qarindoshlikning «xayoliy» («illyuzali») aloqalari hali ham kuchli bo'lgan taqdirdagina amalga oshadi. Bunaday holatda guruh vakillarining o'z guruhdoshlaridan biriga qarshi chiqishiga to'sqinlik qilish vaziyati yuzaga keladi, bu esa rahbarlik munosabatlarini hukmronlik munosabatlariga aylantiradi[5,72].

Ibtidoiy guruhda sodir bo'layotgan jaryonni biz munosabatlar «burchagi»ning («rakursi») o'ziga xos o'zgarishi sifatida tasavvur qilishimiz mumkin. Rahbarlik-ergashish ko'rinishidagi «gorizontal» munosabatlari asta-sekin hukmronlik-bo'ysunish kabi «vertikal» munosabatlariga aylanadi. Shu bilan birga guruh ichidagi qarindoshlik munosabatlarining avvalgi tuzilishi bir muncha vaqt saqlanib qoladi. «Agar asabiyya rahbari ma'lum darajaga yetgan bo'lsa, — deb yozadi Ibn-Xaldun, — u ko'proq narsaga intila boshlaydi. Agar u rahbarlik va boshqalarning unga ergashish darajasiga erishgan bo'lsa hamda ustunlik va majburlov yo'lini topgan bo'lsa, u endi buni aynan shu narsaga intilgani uchun tark etmaydi. U buni faqat ushbu asabiyyani bog'laydigan munosabatlar tufayligina amalga oshirishi mumkin, shuning uchun ham odamlar unga ergashadilar»[7,139].

Ortiqcha moddiy ne'matlar paydo bo'lganda, ibtidoiylilik bosqichida mavjud bo'lmagan muammo paydo bo'ladi, ya'ni aynan ularni qabilaviy guruhi vakillari o'rtasida taqsimlash masalasi. Shu paytda esa ibtidoiy demokratiya (asabiyya) munosabatlarining

«gorizontal» tuzilishi mulk, hukmronlik yoki «hokimiyat-egalik» munosabatlarining «vertikal» ierarxiasiga aylanadi. Bu yerda «rahbarlik bor bo'lgan», shuningdek, rahbarning o'zi mavjud ibtidoiy guruhning ma'lum bir qismigina qo'lga kiritadigan imkoniyat yuzaga keladi. U dastlab yaqin qarindoshlarining kuchiga tayanib, «guruhni bo'ysindirishni va yolg'iz o'zi boylikni o'zlashtirishni» boshlaydi [7, 168]. Rahbar «xo'jayin»ga aylanganda, u «o'zining naslidan va tabiiy qondosh sheriklaridan ajralib chiqadi», chunki «ular hukmdorlik hokimyatini mustahkamlaganda hasad kasalligi kelib chiqadi»[7,295]. To'g'ri, xo'jayinda ham o'zining «ularga nisbatan rashki, egalik qilgan narsasini yo'qotish qo'rquviga aylanadi va u ularni o'ldirishni, kamsitishni va farovonlikdan mahrum qilishni boshlaydi»[7].

Asta-sekinlik bilan mulk ierarxiyasi, ya'ni hokimiyat va egalik, hukmronlik va bo'ysunish munosabatlari quriladi. Rasmiy ravishda u ibtidoiy tuzilmadan nusxa oladi. Hukmdorga aylangan sobiq rahbar o'zini ierarxiyaning yuqori qismiga qo'yadi. Keyin uning qarindoshlarining navbati keladi. Ular orqali, aniqrog'i, «ularning qo'l ostida» ma'lum bir tartibda qabilaga qo'shilgan qarindosh, ittifoqdosh qabilalar va uning qullari va boshqalar jamlanadi. Guruhlash «qatlamlar» yoki «sinflar» (tabaqat) ga ajraladi, «ular eng yuqori qismi hech qanday ta'sir ostida bo'lmagan xo'jayinlar bilan, pastgi qismi esa hech qanday foyda yoki zarar keltirmaydigan inson naslidagi o'g'illari bilan tugaydi»[7, 390]. U yoki bu sinfga mansublik guruhning har bir a'zosi egalik qiladigan mulk miqdorini belgilaydi.

Vujudga kelgan tengsizlik, go'yo tashqi tomondan sifat jihatidan yangi guruhning boshqa guruhlar ustidan hukmronlikni amalga oshirishga intilishi shakli orqali loyihalanayotgandek ko'rinadi. «Agar asabiyya munosabatlari tufayli uning tarkibida bo'lgan odamlar ustidan hukmronlik amalga oshirilgan bo'lsa, u o'z tabiatiga ko'ra boshqa uzoq asabiyya odamlari ustidan hukmronlik qilishga intiladi. Agar har ikki asabiyya rahbari kuch jihatidan teng bo'lsa... ular raqib va o'la-o'lguncha dushmanlarga aylanishadi va ularning har biri boshqasining egalik qilgan

narsalarini qo'lga kiritishadi va dunyoning turli qabilalari va xalqlari bilan bo'lgani kabi o'zlarining xalqlarini bo'ysindirishadi» [7,139-140]. Bosqinchilik urushlari paytida va natijasida vertikal iyerarxiyani shakllantirish jarayoni sodir bo'ladi (yoki agar bu jarayon ilgari boshlangan bo'lsa, uning shakllanishi tugaydi) va qo'lga olingan moddiy boyliklar yuqoridagi sxema bo'yicha bosqinchi guruhda taqsimlanadi.

XULOSA. Ibn Xaldunning falsafiy qarashlarini tadqiq qilish jarayonida, uni har bir masalaning sabab-oqibatlarini izchil tahlil qilishini kuzatish mumkin. Uning tarixni o'rganishga bo'lgan qiziqishi undagi aniq faktlar bilan ishlash, unda yuz berayotgan voqea, hodisa, fenomenlarni chuqur analizdan o'tkazib, so'ng sintez qilishida ko'rinadi. Jumladan, tensizlik, tobelik, hukmronlik, erkinlik kabi fenomenlarni uning yuqoridagi mulohazalaridan anglab olish mumkin. Ibn Xaldun erkinlikni tarixiy jarayonda yuz berayotgan holatlar, o'tish va o'zgarish bosqichlari qonuniyatlarini tahlil qilish orqali yoritishga harakat qiladi. Undagi iqtisodiy ta'sirlar ham e'tibordan chetda qolmaydi. Ibn Xaldun bo'yicha tobelik va erkinlik jamiyatda tabiiy jarayon, ya'ni insonlar o'rtasidagi munosabatlarga tayangan holda paydo bo'lishini nazarda tutadi. Yuqorida Ibn Xaldunning asabiyya tushunchasi bilan odamlarning ibtidoiy ko'rinishdan sivilizatsiyaga o'tish jarayonida jamiyat iyerarxiyasi shakllanishini ochib berishga harakat qiladi. Iyerarxiyaning yuqorisida turuvchi rahbarlar pastda turuvchilar ustidan hukmronlikni qo'lga kiritadilar. Ular ushbu boshqaruvda erkin faoliyat olib boradilar. Ularning ustidan nazorat qiluvchilar topilmaydi. Bu esa qadimda ibtidoiy asabiyyada qisman tenglik keyingi bosqichlarda sekin-astalik bilan tengsizlikka aylanishini mutafakkir asosli tushuntirib beradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. – Россия, 2021. – 928 с.
2. Бацева С.М. Историко-социологический трактат Ибн Халдуна «Мукаддима». – М., 1978.
3. Григорян С.Н., Сагадеев А.В. Избранные произведения мыслителей стран ближнего и среднего востока IX-XIV вв. – М., Соцэкиз, 1961.
4. Ибн Халдун. Мукаддима. – Тошкент: "Trust and support", 2024. – 400 б.
5. Игнатенко А.А. Ибн-Халдун. – М.: Мысль, 1930. – 160 с.
6. Ефремова Н.В. Арабо-мусульманская философия // Работа выполнена в рамках Программы фундаментальных исследований Президиума РАН «Традиции и инновации в истории и культуре» (Тема номер 3. Традиция, обычай и ритуал в истории и культуре). – С. 176-199.
7. Ibn Khaldun. Al Muqaddimah: Prolegomena (Arabic Edition). - Jiahu Books, March 17, 2014. – 334 p.
8. Raximjanova D.S. Erkinlik tushunchasi transformatsion xususiyatining ikki davr o'rtasidagi differentsiatsiyasining sotsiologik so'rovnomasida orqali tahlili. - International scientific journal of Biruni. ISSN (E) 2181-2993. - Volume 2, Issue 02. - Tashkent, 2023. – Pg. 33-46.
9. Raximjanova D.S. Ibn Rushd falsafasida zaruriyat va erkinlikni zamondoshlari fikrlari inkori asosidagi o'ziga xos talqini. - Oriental Renaissance: innovative, educational, natural and social sciences. ISSN 2181-1784. - Volume 4, Issue 02. - Tashkent, 2024. – Pg. 562-570.
10. Raximjanova D.S. Ibn Xaldun falsafadagi erkinlikni jamiyatdagi inson munosabatlarida tutgan o'rni // Yangi O'zbekiston taraqqiyotida tadqiqotlarning o'rni va rivojlanish omillari. Respublika ilmiy konferensiyasi. - Toshkent 18 oktabr, 2024. - B. 210-214.
11. Raximjanova D.S. Ibn Xaldunning tarix bo'yicha falsafiy mulohazalari//Ta'limda raqamli texnologiyalarni tadbiq etishning zamonaviy tendensiyalari va rivojlanish omillari. Respublika ilmiy konferensiyasi. - Toshkent 18-oktabr, 2024. - B. 33-37.